

ВІДГУК
офіційного опонента, доктора філософських наук, професора
Остащука Івана Богдановича
про дисертацію Гончаренка Дмитра Ігоровича
«Соціально-економічні доктрини християнських конфесій періоду
Середньовіччя: філософсько-релігієзнавчий аналіз»,
подану на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук
за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство

Соціально-економічні концепції християнства від епохи середніх віків впливали на формування загальної церковної доктрини щодо розуміння економіки в суспільстві, тому вивчення саме цієї доби в історії Європи має важливе значення для сучасного глибшого пізнання соціальних вчень церков. Економічна активність людини, з точки зору церковного магістеріуму, базується на таких основних принципах: праця як покликання людини до свого розвитку, економічна успішність та активність як вияви самореалізації, економіка в світлі етичних постулатів і проблеми людської гідності. Церковне осмислення економіки в загальному контексті соціального вчення дозволяє краще побачити вимір суспільного співжиття, а також політичну й господарську діяльність. Якщо на сьогодні церкви переважно не мають реальних механізмів впливу на вирішення економічних питань, що є прерогативою держави, то в Середньовіччі ситуація була іншою, коли інститут церкви володів значними ресурсами щодо соціально-економічної сфери. Проте завжди церква проголошувала, що людська гідність повинна бути мірилом соціально-економічної сфери, кожна економічна структура покликана служити людині, її добру. Коротко окреслене розуміння соціально-економічного дискурсу в церковному вченні доводить актуальність релігієзнавчого

дослідження цієї теми, чому і присвячена дисертаційна робота Гончаренка Дмитра Ігоровича «Соціально-економічні доктрини християнських конфесій періоду Середньовіччя: філософсько-релігієзнавчий аналіз».

Мета, що полягає в «проведенні комплексного філософсько-релігієзнавчого порівняльного аналізу становлення ідейних засад православної та католицької середньовічних соціально-економічних доктрин та подальше їх відображення у соціально-політичних концепціях» (с.20) й дослідницькі завдання корелюють із структурою дисертаційної роботи та розкриваються як у висновках до розділів, так і в загальних.

У першому розділі «Загальна характеристика соціально-економічних вчень» дисертант слушно ділить джерела, на які опирається в своїй роботі, на кілька груп, а саме: 1) ті, «що допомагають з'ясувати ідейно-релігійну, економіко-політичну та соціально-культурну ситуацію у Юдеї та Римській імперії, що сприяла формуванню й поширенню християнства як релігії, а отже стала предтечею середньовічного християнського соціального учення» (с. 28); 2) книги Біблії, роль яких була особливою в становленні середньовічного світогляду, зокрема і в сфері соціально-економічній; 3) праці християнських богословів; 4) роботи, які досліджують середньовічне богослов'я та філософію; 5) дослідження з історії права та політики середніх віків; 6) «джерела, які дозволяють виокремити основні методологічні підходи у дослідженнях сутності взаємовпливу релігійного, соціально-політичного та економічного» (с.33).

У підрозділі 1.2. «Передумови формування соціально-економічних вчень християнства» представлено широкий історичний контекст завершення античності та формування підвалин християнського Середньовіччя. Автор подає матеріал історичного, релігієзнавчого, історико-культурного, соціально-політичного характеру, що дозволяє оцінити дисертаційну роботу з виразною полідисциплінарністю. Дисертант відзначає присутність грошової тематики в проповідях Ісуса Христа, відзначаючи це як доказ постійного інтересу

християнства до питань оцінки матеріальних тимчасових благ. У середні віки цьому були присвячені не тільки теологічні трактати чи церковні гомілії, але й різні види мистецтва, в яких із дидактичною метою виражалося розуміння земних пріоритетів людини, за що доведеться дати відповідь після смерті (скажімо, «Божественна комедія» Данте з перелічуванням гріхів та іменуванням десятків персонажів, котрі терпіли в чистилищі або пеклі; сюжети Страшного суду зі зважуванням душ безпристрасним архангелом Михаїлом – як у православної іконографії, так і в живописі країн Західної Європи).

Гончаренко Д. І. подає біблійні цитати щодо питань бідності, багатства, сприйняття матеріальних благ, торгівлі, власності, позики й відсотку за неї, десятини, податків та подає їм відповідну інтерпретацію.

Дисертант аналізує також проблему рабства (с.59-62) у біблійних текстах. Слід додати, що ця проблема була актуальною і в середні віки, і після них: т. зв. Золотий закон, який скасував рабство у Бразилії, був прийнятий аж 1888 р. – і це було в державі, яка сповідувало християнство, котре найбільше цінує саме свободу, що належить до природи людини. Хто забирає свободу людини, той чинить наругу над людською природою. Апостол Павло у Посланні до галатів піднімав питання свободи, але у вимірі внутрішньому, а не політичному, він не закликав до повстання проти Римської імперії, а до внутрішнього зосередження в істинній свободі: «Христос для волі нас визволив. Тож стійте в ній та не піддавайтеся знову в ярмо рабства!» (Гал. 5, 1).

У розділі другому «Становлення соціальної доктрини християнства» дисертант аналізує західно- та східнохристиянське соціально-економічне вчення.

У першому з підрозділів Гончаренко Д. І. детально аналізує соціально-економічний аспект в працях Августина Аврелія й Томи Аквінського, які значною мірою вплинули на становлення західноєвропейського суспільства. Дисертант у висновках до підрозділу слушно відзначає: «у соціально-економічному ученні Августина Аврелія більш виражена прив'язаність до

біблійних догм, воно не виділяється із загального масиву теологічного вчення. Соціально-економічне учення Томи Аквінського, навпаки, належить до окремої категорії і більш адаптоване для мирського використання, про що свідчать, зокрема, запровадженні богословом нові поняття «справедливої ціни», «дефекту товару» <...> Означені відмінності у богослов'ї двох провідних мислителів християнства можуть бути пояснені різницею епох, в яких їм довелось жити. У богослов'ї Фоми Аквінського спостерігається вплив соціально-правових документів, які уже були сформовані на той час і регулювали соціально-економічне життя суспільства» (с. 99-100).

Підрозділ 2.2 «Соціально-економічні доктрини східного християнства» представляє особливості становлення Православної церкви. Дисертант логічно звертається до праць Отців Церкви, зокрема аналізує вчення святого Климента Александрійського щодо питання власності й багатства (с.103-105), Василя Великого (с. 106-108) та ін.

Гончаренко Д. І. узагальнює аналіз праць східних Отців Церкви: «Слід відзначити, що соціально-економічні учення східного християнства базуються на біблійних догмах, їм притаманна ортодоксальність, що виражається у відсутності змін у підходах до одних й тих же соціально-економічних питань різними богословами» (с. 132).

Третій розділ «Компаративний аналіз соціально-економічних вчень християнських конфесій» розкривається на основі праць богословів Сходу та Заходу і доводить, «що середньовічні соціально-економічні учення східного і західного християнства, попри універсальність християнського учення та схожість проблематики, мають ряд розбіжностей. Зокрема, розбіжності проявляються у ставленні до бідності, багатства, власності. На відміну від богословів східного християнства, представник західного християнства Тома Аквінські відокремлює господарські проблеми від теологічних питань і вносить ряд доповнень, які мають місце й в сучасній економічній теорії» (с. 147).

У підрозділі 3.2. «Сучасна реалізація західнохристиянської моделі «двох мечів» багато місця присвячено енцикліці папи Лева XIII «*Regum novarum*» (1891) – епохальному документові в соціальному вченні Католицької церкви, який хоча і виданий у кінці XIX століття, але є своєрідним підсумуванням рефлексій щодо праці, прав трудівників, соціально-економічного життя, які велися протягом попередніх століть. Дисертант уважно простежив соціальну думку цієї енцикліки та відзначив її основні риси: «Церква висуває більше вимог саме державній інституції, акцентуючи, що держава має перейматися незахищеними верствами населення та звичайними робітниками, чим показує християнам, що стоїть на захисті справедливості й відстоює цей принцип перед світською владою» (с. 153).

Логічним у композиції дисертаційної роботи є підрозділ 3.3 «Цезарепапізм як наслідок «симфонії» Церкви і держави», де Гончаренко Д. І. відзначає спадкоємність із Візантійської імперії такої форми державно-церковних відносин: «Форма, що досі існує в Україні, є проявом російської моделі взаємовідносин Церкви і держави, яка протягом всього історичного періоду базувалась на принципі цезарепапізму, запозиченому з Візантії» (с. 161).

Дисертант логічно доводить спадкоємність в Україні такої моделі посередництвом союзу монархії та церкви в російському самодержав'ї, наслідки чого присутні й досі: «Вищенаведені особливості взаємного існування царської влади і Церкви в Московському царстві, а згодом в Російській імперії, створювали особливі умови для російського цезарепапізму, який проявився в цій частині світу у більш збоченій та одіозній формі порівняно з візантійською традицією співіснування політичних й державних інституцій» (с. 172). Такі висновки дисертанта важливі й у практичній площині щодо розуміння та сприйняття особливості відношення до інституту держави й соціально-економічної сфери. Ці питання актуальні й сьогодні в контексті активного входження Православної церкви України в світове православ'я, яке переосмислило взаємовідносини церковного та державного інституту,

позбувшись рудиментів давно минулої історії. Дисертант висвітлив основні риси моделі взаємовідносин церкви й держави в Московії як у досинодальний період, так і під час нього.

Після кожного з розділів автор подав висновки та перелік власних публікацій, де розглянуто їхній зміст.

Прикінцеві висновки узагальнюють зміст дисертаційної роботи. Слушно в останньому пункті Гончаренко Д. І. відзначає: «Історичний процес формування і трансформацій християнських уявлень про економічні відносини здійснювався в тісному взаємозв'язку релігії та соціально-господарської практики з періоду раннього християнства. Цей процес триває донині, оскільки причинно-наслідковий зв'язок між релігією та економікою є двостороннім в широкому спектрі їхньої взаємодії» (с. 180).

Водночас із позитивною оцінкою дисертаційної роботи висловимо також й окремі зауваження:

1. Вважаємо, що варто було б дещо по-іншому сформулювати наукову новизну, оскільки в представленому варіанті наявні повтори окремих слів, які не сприяють чіткості сприйняття думки: «Дисертаційне дослідження є першим в Україні філософсько-релігієзнавчим аналізом взаємозв'язку соціальних, економічних, політичних чинників становлення та еволюції середньовічних католицьких та православних соціально-економічних та соціально-політичних учень та їх трансформації у соціальні доктрини» (с.22). Окрім того, слід було уникнути чотириразового повторення сполучника «та» в одному реченні.

2. Називаючи іншомовні праці або зарубіжних дослідників, слід було перекласти і на українську мову, а не тільки подавати в оригіналі – одним із завдань науковця є формування наукової мови (наприклад, с.29).

3. З окремими висновками дисертанта не можемо погодитися, наприклад: «умови, в яких існували Східні Церкви, не могли не відбитися і на формуванні східнохристиянського соціально-економічного учення, що згодом отримало офіційне вираження в Основах соціальної Концепції РПЦ» (с. 102) –

пов'язувати ранній період історії становлення східного християнства та соціальну концепцію РПЦ не видається доречним.

4. У рукописі дисертації трапляються фрагменти, які слід було викласти більш науковою термінологією та виправити стилістику, наприклад: «В Єгипті існувало дві форми подвижницького життя — відлюдництво та гуртожиток, кожна з яких містила свої небезпеки: відлюдництво загрожувало духовною гординою, а життя у багатолюдних чернечих гуртожитках, де домінували економічні інтереси, відволікали ченців від духовного споглядання та молитвенного подвигу» (с. 105). Лексему «гуртожиток» краще було передати конфесійним синонімом «спільнотножительство» або ж грецьким терміном «кіновія» (в пер. «спільне життя»), що був би доречним у релігієзнавчій роботі.

5. Незважаючи на те, що дисертант аналізує соціально-економічне питання в діяльності та проповіді святого Франциска Асизького як засновника впливової гілки богопосвяченого життя і загалом окремого дискурсу християнської духовності, слід було дослідити вплив бенедиктинських монастирів в економічному житті середньовічної Західної Європи, роль яких була особливою. Варто згадати, зокрема, і принцип «ora et labora» як духовну основу монашого уставу святого Бенедикта Нурсійського, що виражала прагнення поєднати споглядальну молитву та фізичну працю. Окремим цікавим середньовічним феноменом було ірландське монашество (устав святого Колумбана) з його ідеалом «ксенітеї» – добровільного вигнання заради служіння Христу, що спонукало ченців до плідної місії на європейському континенті, зокрема в організації соціально-економічній. Тут можна також додати کلунійську реформу, цистерціанські монастирі, госпітальні ордени (періоду хрестових походів). Вважаємо, що в аналізі названих монаших традицій автор міг би отримати багато плідних у дисертаційній проблематиці висновків.

6. Слід було використати праці Світлани Шкіль, зокрема її дисертаційне дослідження «Трансформації ідейно-політичної риторики Російської православної церкви на початку ХХІ століття» (2017), де проаналізовано соціально-економічний вимір Православної церкви як в історичному, так і в сучасному контексті.

7. У дисертації фрагментарно згадано Києво-Печерську лавру та святого Феодосія Печерського (с. 119). На нашу думку, необхідно було більше присвятити місця аналізу цього особливого монастиря в історії України, чим було б і підкреслено український контекст середньовічного розуміння та специфіки соціально-економічної діяльності чернечих центрів. Як відомо, Києво-Печерська лавра була великим землевласником та вела значну економічну діяльність, що була особливо впливовою в структурі середньовічного Києва.

8. На жаль, в авторефераті й тексті дисертаційної роботи зустрічаються стилістичні й орфографічні помилки.

Водночас зазначені зауваження не знижують якості дисертаційного дослідження Гончаренка Д. І. та не впливають на його загальну позитивну оцінку, а лише спонукають до подальшої наукової дискусії за темою роботи.

Вважаємо, що дисертаційна робота «Соціально-економічні доктрини християнських конфесій періоду Середньовіччя: філософсько-релігієзнавчий аналіз» Гончаренка Д. І. є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані результати, що в сукупності вирішують конкретну наукову мету та поставлені дослідницькі завдання, що має важливе теоретичне й практичне значення для релігієзнавства.

Оприлюднення публікацій (дванадцять), зокрема статей у фахових виданнях України (п'ять) та інших держав (одна), участь у наукових конференціях свідчать про належний рівень апробації основних результатів дисертаційного дослідження. У наукових публікаціях відображені основні положення дисертації.

За своєю актуальністю, теоретичною та практичною значимістю, науковим і теоретичним рівнем, а також новим підходом у постановці й розв'язанні наукових проблем дисертаційна робота відповідає вимогам, що висуваються до кандидатських дисертацій. Рукопис дисертації й автореферат виконані на належному теоретико-методологічному рівні.

На підставі викладеного вище вважаємо, що дисертація «Соціально-економічні доктрини християнських конфесій періоду Середньовіччя: філософсько-релігієзнавчий аналіз» Гончаренка Дмитра Ігоровича, подана на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство, відповідає вимогам, закріпленим у п.п. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (із змінами та доповненнями), а її автор Гончаренко Дмитро Ігорович заслуговує присудження наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент:

доктор філософських наук, професор,
професор кафедри богослов'я та релігієзнавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

І. Б. Остащук

